

بررسی مهر و امضا در وقف نامه های آستان قدس از دوره صفویه تا پهلوی

آمنه موسوی^۱

واقفان برای رسمیت بخشنیدن به سند وقف نامه علاوه بر این که خود بر آن مهر می زدند، چند نفر گواه نیز که معمولاً از بین علما و بزرگان محل بودند سند را ممهور می نمودند. وقف نامه ها حاوی سه نوع مهرند: مهر واقفان، مهر شهر و مهر کارگزاران. تفاوت مهر در وقف نامه ها با سایر اسناد را می توان از لحاظ اهمیت صاحبان مهر و محل مهر در سند بررسی کرد. اما از نظر شکل ظاهری و عبارات متن، چندان تفاوتی با دیگر اسناد ندارد. این مقاله به معرفی نمونه ای از این مهرها می پردازد.

کلیدواژه ها وقف نامه ها، آستان قدس رضوی، مهر، واقفان، شاهدان، صاحب منصبان و ادارات.

مقدمه

ممehور ساختن سند که نشانه‌ی تأیید مضمون آن بوده و به جای امضا به کار می‌رفته، از دوران‌های قدیم در ایران مرسوم بوده است. سابقه‌ی داشتن مهر در ایران به عهد باستان بر می‌گردد. بلاذری در فتوح البلدان از این موقع نقل می‌کند که پادشاهان ساسانی مهرهای متعددی داشته و در فرمان‌های مختلف از آن‌ها استفاده می‌کرده‌اند. نیز

۱. کارشناس بخش نمایه سازی مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان.
پست الکترونیک: Moosavi87@gmail.com

از اداره‌ای به نام «دیوان زمام و خاتم» در دستگاه شاهان ساسانی نام برده شده است. در صدر اسلام نیز نخستین بار پیامبر اسلام برای خود، مُهر ساخت و فرمان‌ها را مهر می‌فرمود. حک مهر بر سند در ادوار بعد، هم چنان ادامه یافت تا این که در دوره‌ی صفوی زیاد شد و در دوره‌ی قاجاری عمومیت یافت.^۱

در مورد اهمیت مُهر باید گفت، مُهر، یکی از مهم‌ترین بخش‌های سند محسوب شده، ارزش و اعتبار به آن می‌دهد و به طور کلی ما را در شناسایی اش یاری می‌رساند و بسیاری از ابهامات مربوط به آن را برطرف می‌سازد. یکی ازانواع اسنادی که مُهر در آن اهمیت دارد، وقف‌نامه‌های است. در این نوشتار، با بررسی حدود پنجاه وقف‌نامه‌ی موجود در مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی و تصویرهای وقف‌نامه‌های متعلق به دفتر موقوفات آستان قدس، به شناساندن مهر در وقف‌نامه‌ها از دوره‌ی صفویه تا پهلوی خواهیم پرداخت.

در گذشته، نوشن وقف‌نامه در شهرها با حضور چند تن از بزرگان، علماء، شیوخ، اعیان و اشراف و در روستاهای با حضور کدخدا صورت می‌گرفت؛ یعنی سندی را تنظیم می‌کردند و در آن، شرایط و مصارف وقف نوشته می‌شد. سپس واقفان برای رسیدت بخشیدن به سند وقف‌نامه، علاوه بر این که خود، بر آن مُهر می‌زدند، چند نفر گواه نیز که معمولاً از بین همان علماء و بزرگان محل بودند، سند را ممهور کرده، در دفترهای رسمی به ثبت می‌رسانند. به طور مثال، در مورد وقف‌نامه‌ی بانو گوهرشاد آغا، بانی و مؤسس مسجد گوهرشاد مشهد، نوشته‌اند، هنگامی که او وقف‌نامه‌ی مسجد را تنظیم کرد و رقبات را تحويل مسجد داد و وظایف متولیان و کارگزاران آن را مشخص ساخت، وقف‌نامه را به امضا و مُهر علماء، صدور، رجال و اعیان رسانید.^۲

وقف‌نامه‌ها حاوی سه نوع مُهرند:

الف) مهر واقفان.

ب) مهر شاهدان.

ج) مهر صاحب منصبان، مهر آستان قدس و وزارت اوقاف.

تفاوت مهر در وقف‌نامه‌ها را با سایر اسناد می‌توان از لحاظ اهمیت صاحبان مهرو محل مهر در سند بررسی کرد، اما از نظر شکل ظاهری، خط، سجع و... با مهر در دیگر اسناد، چندان تفاوتی ندارد.

الف) مهر و اقفان

محل مهر و اقفان در ابتدای وقفنامه، بعد از درج نام یا در انتهای آن در گوشه‌ی سمت چپ پایین سند و گاهی در وسط آن است. گاه نیز هر سه مورد ذکر شده را در وقفنامه می‌بینیم که به احتمال زیاد برای تأکید بیشتر بر مضمون سند، دو یا سه بار در محل‌هایی که ذکر شد، مهر را بر سند می‌زده‌اند.

در مواردی اگر طول صفحه‌ی سند برای نگارش همه‌ی مطالب کفايت نمی‌کرد،
بقيه‌ی آن در سمت راست پایین صفحه نوشته و مهر واقف در پایان درج می‌شد.^۳

سجع مهر و اقفان مانند مهرهای دیگر اسناد، کلماتی دال بر مدح خدا و ائمه، آیات و احادیث از جمله اقل خلق الله، عبد، العبد، بنده آل محمد، لا اله الا الله الملك الحق المبين و... بوده، سپس نام، شهرت و تاریخ و در مواردی کلمه «صح» را که دال بر صحیح بودن است، مشاهده می‌کنیم. تاریخ مهر در برخی از آن‌ها به سال قبل از تاریخ سند بر می‌گردد. به طور مثال در وقفنامه حاجی اسماعیل خان سرتیپ پسر حبیب الله بیگ تاریخ مهر واقف ۱۲۹۰ق. در صورتی که تاریخ سند ۱۳۱۳ق. است. «عبد حجی اسماعیل، مهر ۱۲۹۰».۴

نمونه‌ی دیگر وقفنامه‌ی میرزا محمد پسر میرکمال الدین است که تاریخ یکی از مهرهای شهود ۱۲۰۳ق. بوده، در حالی که تاریخ سند ۱۲۳۶ق. است.

با بررسی چند نمونه مهر وقفنامه‌های موجود، می‌بینیم که مهر و اقفان در این اسناد اکثراً با تزیینات ساده و در ابعاد چهارگوش کوچک و متوسط، گرد کوچک و متوسط، بیضی کوچک و متوسط و گاهی اشکی و عموماً با خط نستعلیق و به رنگ سیاه و سفید می‌باشد. نیز از آنجایی که واقفان هم از میان اقتشار مختلف جامعه برخاسته بوده‌اند، تفاوت خاصی در شکل ظاهری و مضمونی در مهر آن‌ها دیده نمی‌شود.

شایان ذکر است، واقفان به هنگام ممهور ساختن سند در سمت بالا یا پایین مهر، مطالبی بر صحت و تأیید مضمون سند وقفنامه نوشته و در برخی موارد نام و تاریخ خود را درج نموده، سپس مهر خود را حک می‌کردن؛ از جمله «وقف مزبور به نحوی که در این صحیفه مرقوم شده من اول والآخر»، «اعترف الواقف بما فيه لدى، سواد مطابق اصلی است و خلافی ندارد»، «اقر و اعترف جنابه زید فضلہ الشریف بما رقم فيه لدى حرره اقل الحاج محمدخان سرتیپ»، «اعترف عالی جاه میرزا عبدالکریم بما فيه بمحضری فی شهر شعبان معظم ۱۳۰۶ شیخ الرئیس (مهر؟)»، «اعترف دام مجده بما

۲۸۰ بررسی مهر و امضا در وقفنامه‌های آستان قدس رضوی...

رقم حرره، «اعترف دام مجده بما زبر فيه لدى حرره»، «صحيح ذلك عندى اقل العباد ميرزا على»، «اعترف الواقف الموفق بما زبر فيه لدى»، «قد عرض صحيفه الاعلى لدى لمن شرف السيد الواقف» و «عرض بمضمون بيانه صرى» است.^۵

نکته‌ی دیگر، این است که در برهه‌ای، وجه استثنایی و نادر در محتوای وقف‌نامه‌ها، وجود مهر به نیابت از زنان واقف است، با توجه به حضور محدود زنان در اجتماع، بیش‌ترین نقش مؤثر آن‌ها را می‌توان در عرصه وقف یافت.^۶

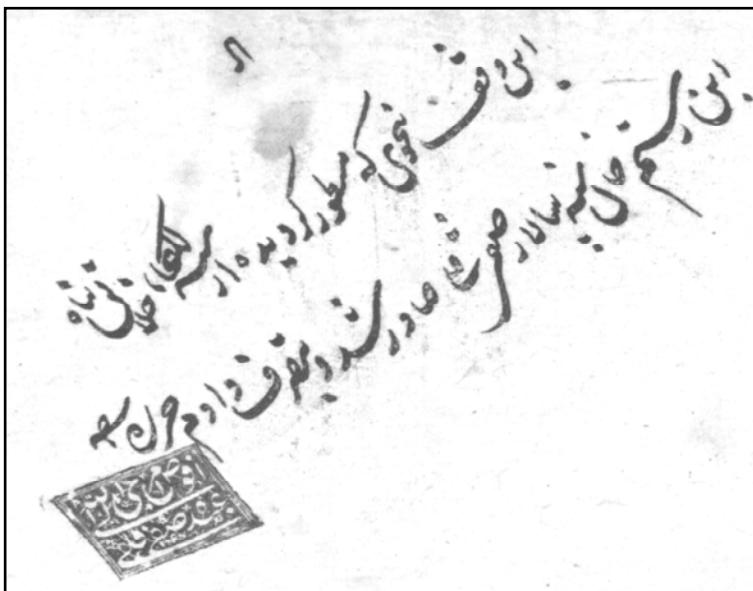
در بررسی های انجام شده از وقف‌نامه‌های موجود، مهری، از زنان دیده نشد. در این استناد زنان وکیلی را انتخاب می‌کردند که به جای وی سند را مهر می‌زد.

نمونه مهر موسی گیلانی واقف ۱۵۸ جلد کتاب به کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی در سال ۱۰۲۲ق. که در بالا و پایین گوشه‌ی سمت چپ وقف‌نامه حک شده است.

سجع مهر: «نگین دل قربان سایه مهر على»

نمونه مهر صفوی قلی بن رستم خان سپه سalar بیگلریگی مشهد، واقف مزرعه‌ی گوجکی از بلوک تبادکان مشهد که در سال ۱۰۷۶ق. وقف شده و مهر واقف در پایین سند حک شده است.

سجع مهر: «افوض امری الى الله، عبده صفوی قلی»

نمونه مهر محمد جعفر بیک بن کربلایی محمد حسین، واقف مزرعه‌ی نوکاریز از بلوک تبادکان مشهد در سال ۱۱۶۵ق. که در پایین وقف‌نامه گوشه سمت چپ حک شده است.

سجع مهر: «بنده آل محمد جعفر»

نمونه مهر حاج سید مهدی ملک التجار، واقف پنج باب دکان در بازار عباس آباد تهران در سال ۱۲۷۱ق که در سمت چپ پایین وقف نامه حک شده است.

سجع مهر: «صح، ملک التجار»

نمونه مهر فتح علی خان صاحب دیوان، متولی آستان قدس، واقف مزرعه‌ی محمود آباد یحیی واقع در شیراز در سال ۱۳۱۰ق. که در سمت چپ پایین وقف نامه حک شده است.

سجع مهر: «الواثق بالله الغنى، عبد الراجى فتحعلى»

نمونه مهر وکیل واقفه بی بی بیگم جان، دختر میرحسین علی خان صارم‌الملک تیموری، واقف ملکی در سال ۱۳۲۲ق. که در گوششی سمت چپ پایین وقف‌نامه حک شده است.

سجع مهر: «حبیب‌الله حسینی»

ب) مُهر شاهدان

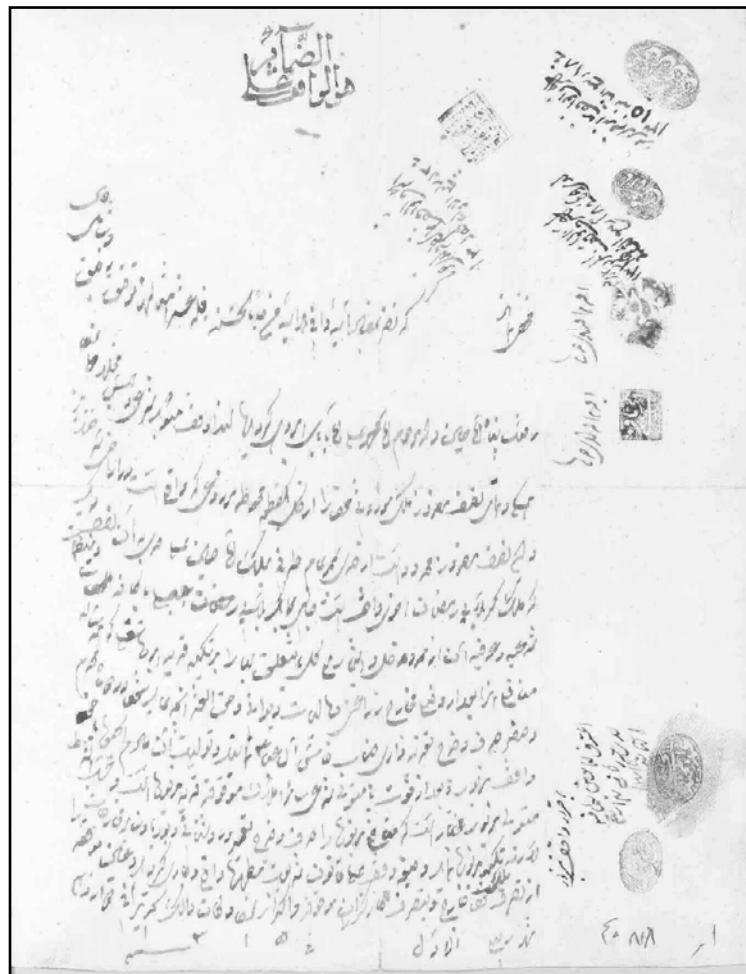
فلسفه وجود مُهر در بعضی اسناد، جنبه‌ی تأیید و در برخی دیگر، جنبه‌ی شهادت داشته است. در حالی که در وقف‌نامه‌ها، هر دو وجه، یعنی جنبه‌ی تأیید (مهر واقف و کارگزاران) و جنبه‌ی شهادت (مهر شهود) را به وضوح می‌توان دید، شاید وجه تمایز وجود مهر در وقف‌نامه‌ها، با سایر اسناد در همین مسئله باشد.

وجود مهر شاهدان در وقف‌نامه، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای دارد و ارزش و اعتبار خاصی به سند می‌دهد و باید این نکته را متذکر شد که گاهی اهمیت مهر شاهدان در وقف‌نامه، بیش‌تر از مهر واقفان است؛ یعنی نقش حیاتی‌تری را از لحاظ اعتبار اجتماعی در وقف‌نامه‌ها ایفا می‌کنند. به طور مثال در وقف‌نامه میرزا علاء‌الدین بن میرزا جلال‌الدین محمد کشمیری، ملا محمد‌محسن مجتبه‌د در گوشش سمت چپ بالای سند و نیز مهر نظام‌الملک در سمت راست سند به عنوان شهود دیده می‌شود که نشان می‌دهد پایگاه اجتماعی شهود در این وقف‌نامه به مراتب بالاتر از شخص واقف است.^۷

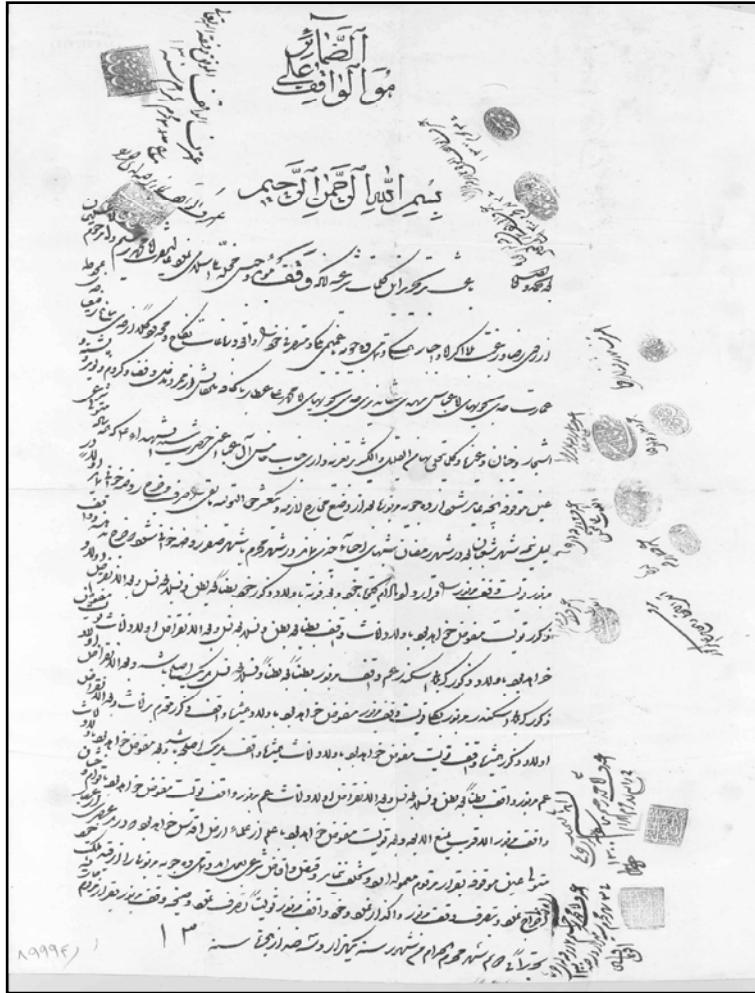
مهر شاهدان به لحاظ ابعاد و شکل، سجع مهر، محل قرار گرفتن مهر، خط و... با مهر اسنادی چون مبایعه نامه، قباله ازدواج و غیره، هیچ تفاوتی ندارد و فقط به لحاظ اهمیت صاحبان و ارتباط آنان با واقفان در مقایسه با اسناد دیگر، متفاوت است. شایان ذکر است که شاهدان اگر از علماء، روحانیون و صاحب‌منصبان بوده‌اند، محل مهرشان در سمت راست بالای سند در نظر گرفته می‌شده است.^۸

۲۸۴ بررسی مهر و امضا در وقف‌نامه‌های آستان قدس رضوی...

درباره‌ی مهر شاهدان می‌توان گفت، اگر واقف، موقعیت و طبقه‌ی اجتماعی بالای در جامعه داشته، به همان نسبت، گواهان وی نیز با گواهان دیگر واقفان متفاوت بوده است و از میان بزرگان، علماء، روحانیان، اعيان، اشراف و صاحب‌منصبان دولتی برگزیده می‌شدند؛ به طور مثال، در وقف‌نامه‌ی فتح علی خان صاحب دیوان متولی‌باشی، مهر نصیرالملک متولی آستان قدس، میرزا مهدی خان بیان الملک (منشی باشی کل نظام در دوران صدارت میرزا آقا خان نوری) و محمد رضا آشتیانی (از علمای معروف) به عنوان شهود دیده می‌شود.^۹

نمونه‌ی مهر شاهدان در سمت راست بالای سند

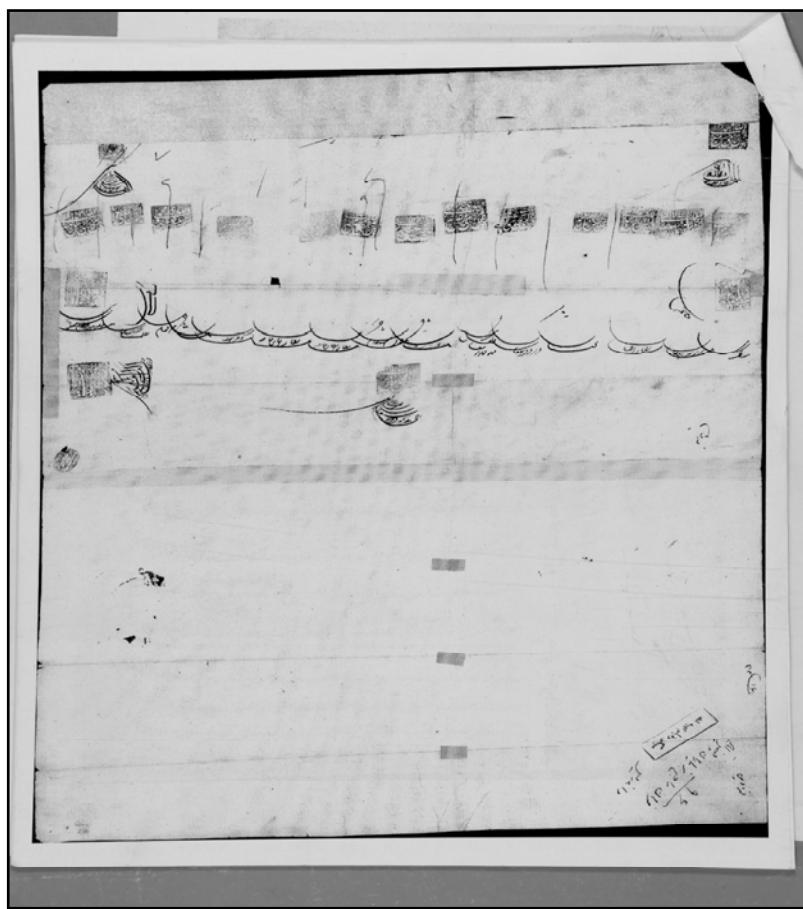
نمونه مهر شاهدان در سمت راست سند

ج) مهر صاحب منصبان، کارگزاران (مهر وزارت اوقاف، مهر آستان قدس (متولیان و کارکنان دفتری آستان قدس)

در مورد مقایسه‌ی وقف‌نامه‌های موجود در آستان قدس با دیگر وقف‌نامه‌ها می‌توان گفت که در این اسناد علاوه بر مهر واقف و شهود، مهر آستان قدس، مهر متولی وقت آستانه، مهر رئیس کتابخانه و دیگر کارکنان دفتری آستان قدس به چشم می‌خورد، زیرا واقفان پس از تنظیم سند وقف‌نامه، یک نسخه از آن را تحویل کتابخانه آستان قدس رضوی می‌دادند، بنابراین صاحب منصبان کتابخانه به هنگام تحویل گرفتن وقف‌نامه، آن را ممهور می‌کردند. مهر متولی و رئیس کتابخانه معمولاً در سمت راست بالای سند

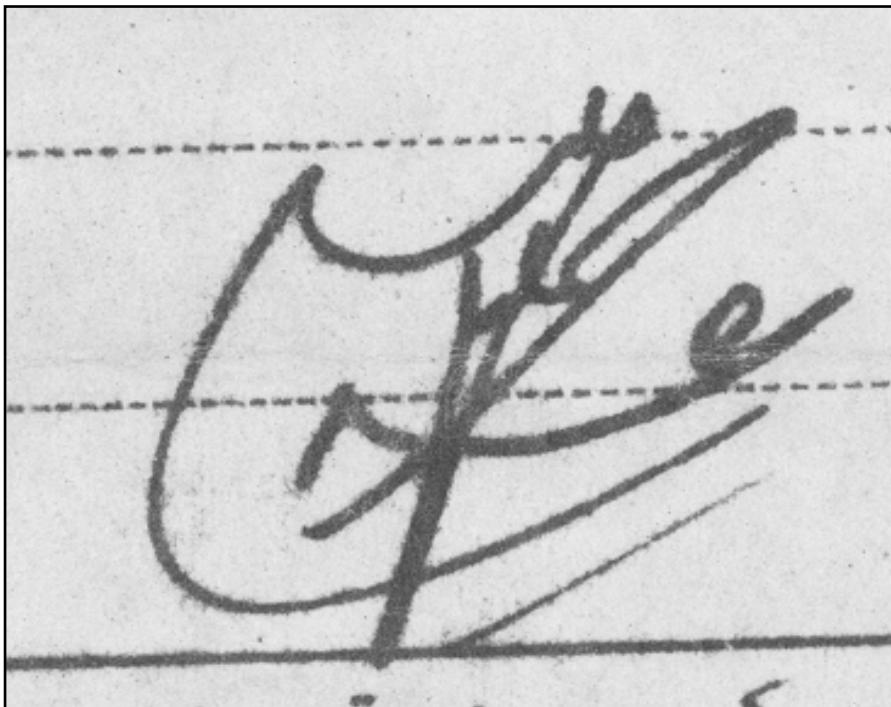
بوده، اما در دیگر وقفنامه‌ها، در آن قسمت، مهر دفتر اوقاف و مهر وزارت اوقاف دیده
می‌شود.^{۱۰}

کارکنان دفتری آستان قدس نیز پشت صفحه سند را به ترتیب مهر می‌زدهاند.^{۱۱}

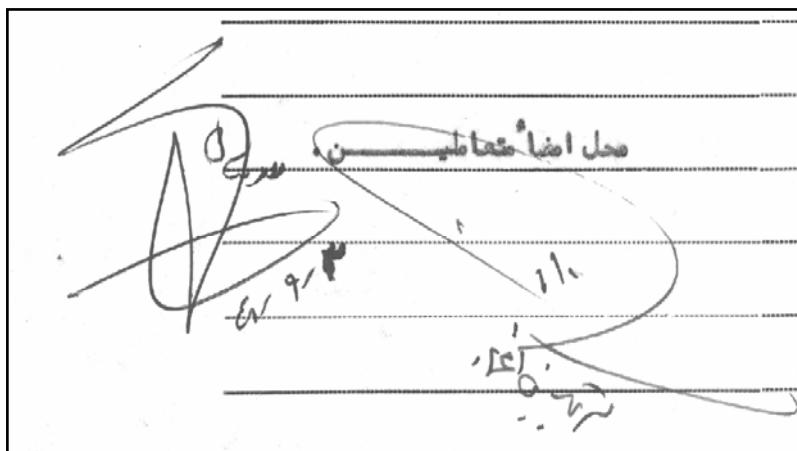

نمونه مهر کارگزاران آستان قدس در پشت وقفنامه

از اواخر دوره‌ی قاجاریه به بعد، اعتبار مهر بر وقفنامه از رونق افتاد و جای خود را به امضا داد. مهرهای حقوقی در ادارات نیز جای مهرهای حقیقی را گرفت. در این دوره، نه تنها وقفنامه‌ها، بلکه کلیه اسناد و مدارک با امضای فرد اعتبار می‌یافت.^{۱۲}

نمونه امضای عبدالجلیل جلیلی (نمایندهٔ امام خمینی در کرمانشاه در آغاز انقلاب) واقف کتاب به کتابخانه آستان قدس در سال ۱۳۴۹ش. که در پایین وقف‌نامه حک شده است.

نمونه امضای آقا میرزا مهدی عmad محدث، واقف کتاب به کتابخانه‌ی آستان قدس در سال ۱۳۵۰ق. که در پایین وقف‌نامه حک شده است.

پیوست‌ها

- ۱- جهانگیر قائم مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، انجمن آثار و مفاخر ملی، ۱۳۵۰، ص ۲۲۹.
- ۲- عزیزالله عطاردی، تاریخ آستان قدس، تهران، سازمان چاپ و انتشارات عطارد، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۷۵۴.
- ۳- تصویری از وقفنامه‌های موجود دفتر موقوفات، ش ۷۲، ۱۰۳، ۲۰۶، ۱۹۷، ۸۶، ۱۹۱، ۱۸۹، ۱۶۶، ۱۶۵ وقفنامه‌های موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات کتابخانه آستان قدس رضوی، ۵۲۷۴۲.
- ۴- تصویری از وقفنامه‌های موجود دفتر موقوفات، ش ۸۶/۱، ۷۰/۲، ۲۹/۲، ۷۲/۳، ۸۶/۳، ۱۹۷/۱، ۲۰۶/۱، ۱۰۴، ۲۱۲، ۱۶۷ وقفنامه‌های موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات کتابخانه آستان قدس رضوی، ۵۲۷۴۲.
- ۵- تصویری از وقفنامه‌های موجود دفتر موقوفات، ش ۷۷/۱، ۸۸/۱، ۱۹۹/۱، ۴۴/۱، ۲۰۲/۱، ۶۶/۱، ۹۰/۱.
- ۶- وقفنامه‌های موجود در مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۴۰۸۲۳/۱.
- ۷- تصویری از وقفنامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۹۱، ص ۲۰.
- ۸- تصویری از وقفنامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۲۹، ۱۸۶/۲، ۹۱/۲، ۲۴۲/۱_۲، ۲۴۷/۱، ۲۲۶/۱، وقفنامه‌های موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۷۷۸۷۲، ۴۰۸۱۸، ۸۹۹۹۴.
- ۹- همان، ش ۲۴۷/۱، ۲۲۶/۱، ۲۳۷/۱_۲، ۱۶۷/۱_۲، ۹۱/۲.
- ۱۰- همان، ش ۲۹، ۳، ۱۸۹/۱، ۲۱۲/۱، ۸۶/۱، ۲۰۶.
- ۱۱- همان، ش ۹۶/۲.
- ۱۲- وقفنامه‌ی موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس، ش ۲۷۰۵۷/۱، ۴۵۰۷۶/۱.

